

אליהו גלולה

העברית והערבית בשימוש רמב"ם

א. פתיחה

קסתו, קסת הסופר, יורה מילים ללא הפוגה; אגרת שהביא שליח מקהילת קודש לונל נקראת ונענית במהירות. כשתם מעשה המכתב, הוא פונה להגהת הפרק החדש בספרו עב-הכרס שעתיד לעורר מחלוקת עזה. את העיון העמוק, הנקטע בפרצי כתיבה קצרים, קוטע בן-המלך הנכנס אל החדר וראשו אחוז בידיו, פניו חיוורות. רבינו פושט חלוקא דרבנן ולובש כתונת רופאים; הוא מכין לחולה מרקחת וכוס של חמין. זהו רבינו הקדוש, רבי משה בן הרב מימון הדיין זצ"ל, הרמב"ם בפי העם. הוא נולד בקורדובה, העיר הגדולה שבספרד, בעיצומם של ימי הביניים; אנדלוסיה, ספרד של ימיו, היא מוצב חודר של הקנאות המוסלמית באירופה, מחד – ואזור קוסמופוליטי חשוב, עשיר וגדול שבו אוניברסיטאות ומרכזי מחקר מעולים, מאידך¹. רבינו נולד בחיקה של התורה – זה כמה דורות שהתורה מוצאת לה אכסניה במשפחתו; אביו, סבו, סב-סבו וסב-סבי-סבו חכמים ודיינים הם. דור עשירי הוא, כמעט, לבוא בראש קהל ישראל. עם חלב התורה, הוא זוכה גם להכנה אל לימוד חכמת הגויים – הוא "גדל על ברכי אב גדול בתורה ובחכמה משועי ישראל, [אשר] שם עינו ולבו עליו ללמדו חכמה ומדע, כי גם בעודו צעיר לימים, קוה ממנו גדולות ונפלאות; למדו לשון ערבי השולטת אז בארץ המדעים..."². וכפי שכתב הוא על עצמו: "אף על פי שבטרם אווצר בבטן, התורה ידעתי, ובטרם אצא מרחם לתלמודה הקדישתני... ואף גם זאת נשים נכריות נעשו לה צרות... והאל יודע כי לא נלקחו מתחילה אלא להיותם לה לרקחות ולטבחות..."³.

כשהוא כבן עשר, נודדת משפחתו ברחבי ספרד, עקב התגברות הרדיפות והקנאות הדתית. לבסוף הם נוטשים את אדמת אירופה, חוצים את הים התיכון ומגיעים ליבשת אפריקה, למרוקו, ורמב"ם בן עשרים לערך. אך גם שם הם אינם מוצאים מנוח מחמת המציק ולאחר זמן-מה עולים לארץ הקודש, שוהים שם תקופה ויורדים

1 שם הוחלפו רעיונות ומושגים בין המדענים והפילוסופים; כך, למשל, בימי ילדותו של רמב"ם, או מעט קודם לכן, עבר באנדלוסיה מושג ה"אפס" מהמתמטיקאים המוסלמים לאלו הנוצרים.
2 ביוגרפיה. בתוך: איגרות הרמב"ם, מהדורת ליפסיה, חלק א', עמ' 4-3.
3 אגרת לחכמי לונל. בתוך: איגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, כרך ב', עמ' תק"ב [בכל מקום בו לא צוין אחרת, ההפניה לאיגרות הרמב"ם היא למהדורת הרב שילת].

מצרימה, תחילה לאלכסנדריה ואחר לפוסטאט.

מפוסטאט, הרובע העתיק של קהיר, יוצא מוניטין של רמב"ם לרחבי מצרים והוא מתמנה לנגיד יהודיה. אף שסמכותו הפורמאלית של רמב"ם חלה על יהודי מצרים בלבד, מצודתו פרושה על שאר קהילות ישראל; הוא עומד בקשרי אגרות עם קהילות יהודיות ברחבי העולם המיושב: החל בתימן וכלה באשכנז. במהלך כהונתו, ואף קודם לכן, מחבר רמב"ם חיבורים רבים מכמה סוגים: כתבים הלכתיים-תלמודיים, כתבים פילוסופיים-מחשבתיים וכתבים רפואיים – מפעל ספרותי שלם.⁴

אך גם מסע של אלף מילים מתחיל בטיפת דיו, אות, שורה; את חיבוריו הראשונים כותב רמב"ם והוא נער. עוד בהיותו בספרד, הוא כותב כמה חיבורים הלכתיים בעברית תלמודית, אך הללו אובדים. הוא כותב גם ספרון דק-גזרה בשם **"ביאור מלות ההיגיון"**, שהוא סיכום בהיר המהווה מורה לנבוכים בתורת הלוגיקה הארסיטוטלית. את הספר הוא כותב ערבית, באותיות עבריות.

לאחר שהוא נמלט עם משפחתו לפס שבמרקו, נוטל רמב"ם עטרה לראשו וכותב את פירושו המקיף למשנה, שנודע בשם **"אלסיראג"** (السراج) – **"המאור"**. הפירוש מקיף את כל ששת סדרי המשנה, וגם הוא, כספר הלוגיקה, נכתב ערבית באותיות עבריות.

לאחר פטירתו הטראגית של אחיו, שהיה מטהו ומשען לחמו⁵, נאלץ רמב"ם לעשות לפרנסת ביתו בעצמו והוא פונה לעסוק ברפואה (אותה למד כבר במרוקו). את תוצאות לימודיו האינטנסיביים וניסיונו הרב הוא מכנס באחד-עשר כתבי הרפואיים, הנכתבים גם הם בערבית.

בשעה שרמב"ם נושא בעול הציבור, הוא משמש גם ככתובת מרכזית לשאלות ותהיות; כל הדבר הקשה יביאון אליו. רבים רבים מריצים אליו שאלות וזוכים לאגרות תשובה. אגרות אלו, עתים כתובות עברית, עתים ערבית, לפי זהות השואל⁶; כך למשל, את איגרותיו לר' אנטולי הדיין ור' פנחס הדיין שלא ידעו ערבית, הוא כותב בעברית⁷; לר"ש אבן-תבון, מתרגם כתביו, לעומת זאת, הוא שולח אגרת שחלקה עברית ורובה ערבית⁸. לאחר פטירתו מלוקטות הן אחת לאחת בידי תלמידיו

4 הסקירה הביוגרפית, על-פי: שביד, אליעזר. "הפילוסופים הגדולים שלנו", הוצאת ידיעות אחרונות, ת"א, 2001, עמ' 162-161. וכן, על-פי: איגרות הרמב"ם, כרך א' וכרך ב'. לסקירה ביוגרפית שלמה יותר, עיין במקורות בשלמותם, וכן ראה, "שם הגדולים", מערכת גדולים, אות מ, סימן קנ; אנציקלופדיה עברית, ערך רמב"ם.

5 אחי רמב"ם סחר עבורו בממונו והרווח כולו הגיע לרמב"ם. ראה: איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' רל; על היחס ההלכתי להסכם ממוני זה, ראה: פירוש המשנה, מהדורת הרב שילת, מסכת אבות ד, ו, ד"ה ואמנם הדבר; משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, ג, י-יא; כסף משנה, שם.

6 ראה: איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' קצא-קצב; שם, עמ' רלא.

7 ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תלד, תעא, תעו – הערה 5.

8 ראה באריכות באיגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקיא-תקנד.

ומעריציו ומתגבשות אט לספרי אגרות. את ספרו ההלכתי רחב-היריעה, "משנה תורה", הוא כותב במשך העשור הרביעי לחייו. לפי דבריו, לא חיבר את החיבור הזה "כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם חיברתיו – וה' הוא היודע – לעצמי תחילה, להקל הדרישה והחיפוש למה שיצטרך אליו [אחר ההלכות הדרושות בכל פעם], ולעת הזקנה, ולשם ה' יתעלה, כי אני – חי ה' – קנא קנאתי לה' אלוהי ישראל, בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת ומבלי דעות אמתיות ומבוררות...".⁹ רוב ככל הספר "משנה תורה" נכתב בעברית, מלבד חלקו הראשון – "ספר המצוות" – שנכתב בערבית. את "מורה נבוכים", ספרו הפילוסופי-מחשבתי, הוא כותב בערבית כשהוא כבן חמישים. חיבור זה מטלטל מיד את עולם המחשבה היהודי בארצות האסלאם; הטלטלה תאחז גם את ארצות הנצרות, לאחר שיתורגם הספר לעברית, והדיה יורגשו מאות שנים לאחר מכן. מהאמור עד כה עולה שאת כל כתביו כמעט, מלבד "משנה תורה" וכמה כתבים שאבדו, כתב רמב"ם בערבית. השאלה היא, מדוע? – מה ההיגיון ומהם השיקולים שמאחורי הבחירה הלשונית הזו של רמב"ם? כדי לענות על שאלה זו, נפנה להביט על שפות אלו, העברית והערבית, מנקודת ראותו וזמנו של רבינו ובני-דורו.

ב. תהליך שכחת הלשון

נראה שבימיו של רמב"ם לא ידעו היהודים עברית כיאות, וחמור מכך, אף זלזלו בלימודה. כך, למשל, בשעה שרמב"ם מציע בספרו "מורה נבוכים" פירוש בלשני לשמו המפורש של ה', שם "הויה", הוא מביע הסתייגות: כך יש לפרש, הוא כותב: "כפי הלשון שאין בידינו היום ממנה כי אם מעט"¹⁰. במקום נוסף ב"מורה", כאשר הוא מפרש פועל מקראי אחר, הוא שב ומביע הסתייגות מרמת ידיעת הלשון בימיו: "עם ידיעתינו שאין אנו יודעים היום הקף לשוננו"¹¹.

מתוך שדבריו על החיסרון בידיעת הלשון נאמרים בעת שהוא עוסק בפרשנות לשון המקרא, ניתן להבין שכוונתו לחוסר ידיעה בתחום זה בלבד; כך אכן הבין פרופ' שורץ שהעיר, במהדורת ה"מורה" שהוציא לאור, כי "נראה שהכוונה: אוצר המלים

9 איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' ש-ש; מצוטט בהקדמת "המהדורה הישראלית" של "משנה תורה", בתרגום אחר. ראה גם: איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' רנח-רנט. בחתימת המאמר נראה כי דברי התנצלות הם דברים אלו, אך באמת רוח אחרת הייתה עם רמב"ם בשעה שחיבר את "משנה תורה".

10 מורה נבוכים, מהדורת הרב קאפח, חלק ראשון, פרק סא, עמ' ק"א [הפניות סתמיות למו"נ, להלן, הן למהדורת הרב קאפח, אלא אם כן צוין אחרת]. ובמהדורת פרופ' שורץ, שם: "...על-פי הלשון שממנה לא מצוי אצלנו היום אלא הדבר המועט ביותר".

11 מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק סז, עמ' קי"א. ובמהדורת פרופ' שורץ, שם: "מה גם שאנו יודעים שאנו היום איננו בקיאים בחוכמת לשוננו".

של המקרא אינו אלא חלק קטן מן העברית שהיתה בפי האבות, לכן קשה לנו היום לומר דבר ברור על משמעויות באותו רובד לשוני¹² – כלומר, לדעתו, רמב"ם אינו מתאר בדבריו מציאות של חוסר מלא בידיעת העברית על כל רבדיה, אלא רק חוסר בידיעת הרובד המסויים של לשון המקרא, שגם הוא נובע מסיבות אובייקטיביות של קוצר המקורות הכתובים של השפה (ביחס לרחבותה של זו המדוברת). גם מהערות הרב קאפח נראה שסבר כי כוונת רמב"ם לחוסר לשוני מסויים, ולא לחוסר כללי¹³. הבנתם נתמכת, לכאורה, בדברי רבינו בהקדמתו ל"משנה תורה" (המובאת בריש "ספר המצוות"); בהקדמה זו הוא מבאר כי בחר שלא לחבר את ספרו "בלשון ספרי הנבואה, לפי שהלשון ההוא קצר בידינו מהשלים עניני הדינים בו. וכן לא אחברו בלשון התלמוד לפי שלא יבינוהו מאנשי אומתנו כי אם יחידים, ומלות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד¹⁴, אבל אחברו בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב¹⁵". משמע שעיקר החוסר הלשוני היה ברובד לשון המקרא ("לשון ספרי הנבואה"¹⁶) ולא בשאר הרבדים המאוחרים יותר ("לשון המשנה"), וכדעת הרב קאפח ופרופ' שורץ. אמנם, לדעתי, מדברים קודמים של רמב"ם ב"פירוש המשנה", משמע כי בזמנו היה חוסר בידיעת העברית לכל היקפה, ובכלל זה גם המקראית; כבר ב"פירוש המשנה", שנכתב זמן רב לפני "מורה נבוכים" ואינו עוסק בפרשנות ובלשנות לשון המקרא, קובע רמב"ם שידיעת העברית בימיו – ואף קודם להם – מצויה בשפל. מתוך כך, הוא מבכר פירוש לשוני קדום יותר על פני פירוש מאוחר: "הסיט – אלפתר", והוא שתות, שבר. וראיתי בזה כמה פירושים והבאתי מהם המועט שבשעורים לחומרא. ונתקבל בדעתי פירוש זה לפי שכך פירשו הראשונים, והראשונים יודעי הלשון יותר מן האחרונים¹⁷. הכלל התלמודי הידוע "אם ראשונים בני מלאכים, אנו בני אנשים"¹⁸ מקבל כאן פנים חדשות; כוחם של ראשונים יפה לא רק בידיעת התורה, אלא גם בידיעת שפתה ולשונה. כאן, כמובן, רמב"ם אינו עוסק בפרשנות מילים מלשון המקרא – אלא מלשון חכמים – ואף על-פי כן הוא מציין את רמתה הנמוכה של ידיעת העברית בימיו. מכאן, לדעתי, ראה שמה שכתב מאוחר יותר, ב"מורה נבוכים", כולל ומקיף את כל רבדי השפה. העברית בימיו של רמב"ם, אפוא, הייתה שפה נשכחת

12 עמ' 156, הערה 12.

13 ראה: מורה נבוכים, עמ' ק"א, הערה 4 והערה 16. וכן בעמ' קג, הערה 4. עיי"ש.

14 וכן כתב בהקדמה ל"משנה תורה" (זו המובאת בריש הספר): "ועוד שהוא [התלמוד] בלשון ארמי מעורב עם לשונות אחרות, לפי שאותה לשון היתה ברורה לכל אנשי שנער... אבל בשאר מקומות... אין אדם מכיר אותה הלשון עד משלמים אותה".

15 לרוב, אך לא לכל. ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תח.

16 ראה גם: מורה נבוכים, חלק שני, פרק כט, עמ' רכה-רכו. וכן: שם, עמ' רלב.

17 פירוש המשנה, מהדורת הרב קאפח, מסכת ערלה ג, ב. [בכל מקום בו לא צוין אחרת, ההפניה לפירוש המשנה היא למהדורת הרב קאפח].

18 שבת קיב, ע"ב.

כמעט, שפה נאלמה. כך עולה גם מדבריהם של חכמים אחרים בני-דורו של רמב"ם¹⁹. מתוך כך נבין את שכתב בפירושו לאבות (ב, א); רבי יהודה הנשיא מלמדנו במשנה (שם) שיש להיזהר בקיום כל המצוות: "והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה", מפני "שאינן אתה יודע מתן שכרן של מצות". בפירושו למשנה זו, מביא רמב"ם לפני הקורא דוגמאות למצוות קלות וחמורות, שבכולן יש להיזהר: "אחר כך אמר שראוי להזהר במצוה שייחשב בה שהיא קלה, כגון שמחת הרגל ולמידת לשון קודש, ובמצוה שהתבארה חומרתה, כמו מילה וציצית ושחיטת פסח"²⁰. קורא נמהר (במיוחד אם הוא בן-ימינו, בן-דור תחיית השפה) עלול שלא לשים לב למה שטמון כאן בדברי רבינו; ראשית, מניין לו שישנה מצוה ללמוד עברית? ושנית, ומרתק יותר, מדוע מכל המצוות שבעולם, הוא מביא דווקא את "למידת לשון קודש" כדוגמא למצווה הנחשבת כ"מצוה קלה"?

ננהג שלא כדרך החכמים ונענה תחילה על השאלה השניה, מפני שהיא הרלוונטית יותר לעניינינו. הדוגמא הראשונה למצוה קלה שמציין רמב"ם היא "שמחת הרגל"; בתורה נצטוונו בפירוש "ושמחת בחגך"²¹, ונפסק הדבר להלכה²². אמנם מצינו אזהרה מן התנא רבי אלעזר המודעי שלא לבזות את המועדות (אבות ג, יא)²³, ומכך משמע כי חלק מהעם לא נזהר כראוי בשמחת המועדים; נראה כי דברי התנא כווננו כנגד התפיסה המוטעית של ימי המועד: ימי חול המועד – המהווים רובו של מועד – נתפסו בעיקר כפחול ופחות כמועד, ולכן לא ייחדו להם מאכל, משקה ולבוש ראויים. ברור אפוא מדוע נבחרה מצוה זו כאבטיפוס לאחת "שייחשב בה שהיא קלה". גם ב"משנה תורה" הזכיר רמב"ם עבירה זו בכלל ה"קלות": "ויש עבירות קלות מאלו, ואף על פי כן אמרו חכמים שהרגיל בהן אין לו חלק לעולם הבא וכדאי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן" – ובכללן "המבזה את המועדות"²⁴. מכאן נקיש למצוה השניה שהביא רבינו; ככל הנראה יש בדברים אלו ביקורת מסותרת, אך חריפה, כלפי

19 כך, למשל, כתב ר' יהודה הלוי ב"ספר הכוזרי" (ב, סח), וכך, למשל, נזף ר' שלמה אבן-גבירול בא-חיו היהודים על שכחת השפה, בשירו "עֲנֵק": "יִיטֵב הָיִיתָ אֲמָה גְבִיָּה שְׂכָחָה / דָּבַר וּפְלִגְשָׁה תְּהִי שְׂמֶרֶת? / הָהּ לָהּ אֲשֶׁר לֹא נִטְרָה כְּרֵמָה אֶבֶל / כְּרֵמִי אַחֲרֵים הִיָּתָה נִטְרָת". השיר מצוטט ב"מפתח למראה המקומות", שבספר "הכוזרי", מהדורת יהודה אבן שמואל, הוצאת דביר, ת"א, תשנ"ד, עמ' שסח.

20 פירוש המשנה, מהדורת הרב שילת, מסכת אבות ב, א, ד"ה אח"כ אמר.

21 דברים טז, יד (וראה: שם, יג-יז).

22 ספר המצוות, מצוות עשה נ"ד; משנה תורה, הלכות חגיגה, א, א; שם, הלכות יום טוב, ו, יז.

23 ונכפלה האזהרה במקומות רבים, נמנה מעט מהם: סנהדרין צט, ע"א (ומקבילות בירושלמי פס"חיים, פרק ו, הלכה ב; ספרי במדבר פיסקא קיב, ד"ה כי דבר; אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק כו, ד"ה רבי אליעזר); פסחים קיח, ע"א (ומקבילה בפסיקתא זוטרתא [לקח טוב] שמות לד, ד"ה את חג); ירושלמי יומא, פרק א, הלכה א, ועוד.

24 משנה תורה, הלכות תשובה, ג, יד. להגדרת ביזוי המועדות לפי רמב"ם, ראה: שם, הלכות יום טוב, ו, טז; שם, הלכות אבל, א, י.

בני-דורו שזלזלו בלימוד מדוקדק של הלשון העברית ודקדוקה ולא ייחדו להם זמן וכוחות נפש ראויים²⁵. אם נוסיף ונפנה את תשומת לבנו לכלי, למדיום, בו מועבר המסר – "פירוש המשנה" – נגלה רובד נוסף בביקורת. כפי שהזכרנו, הפירוש נכתב בערבית, ומשום כך יש בדברי הפירוש הנזכרים ביקורת כפולה; אם היית לומד עברית כראוי, מטיח רבינו בלומד, מתוך דפי פירושו, לא היית נותר בתחום פירושי הכתוב ערבית, אלא היית יכול ללמוד גם בספרי פרשנים קודמים הכתובים עברית. נסטה לרגע מן הנושא המרכזי ונענה על השאלה הראשונה (מה מקור המצוה ללמוד עברית?); סקירה מהירה של תרי"ג המצוות שב"ספר המצוות" מגלה כי אין היא נמנית עליהן. גם בדברי התלמוד והמשנה לא מצאנו מקום בו נזכרה מצוה זו בייחוד. אף לא בתורה, לכאורה. מניין לרמב"ם, אם-כן, שיש מצוה כזו בכלל? ב"פירוש המשנה" המבואר, הציע המבאר הרב רבינוביץ, כי רמב"ם סובר ש"היא מצוה, כמו שאמרו: ולמדתם אותם את בניכם לדבר בהם (דברים א, יט), מכאן אמרו: 'כשהתינוק מתחיל לדבר – אביו מדבר עמו לשון הקודש ומלמדו תורה' (ספרי, עקב)²⁶. אכן נראה שצדק בדבריו והספרי הוא המקור לדברי רמב"ם – שכן רבינו כתב, בהקדמתו ל"משנה תורה" ובעוד מקומות²⁷, כי בפסיקותיו הוא מתבסס על התלמודים, הספרא, הספרי והתוספתא. לימוד עברית, אפוא, הוא הבסיס והמבוא ללימוד התורה, ומשום כך הוא בכלל מצות "לימוד תורה"²⁸; אמנם באיגרת תשובה לאחד ממעריציו, המתלונן כי אינו מבין את חיבוריו הכתובים עברית ומבקש שיתרגמם לערבית, כתב רמב"ם כי "תחילה אתה צריך לידע... [ש] אין הפרש שהבין אותו הענין מלשון הקודש או מלשון ערבי או מלשון ארמי, הכונה היא הבנת הענינים בכל לשון שיהיה..."²⁹. לימוד התורה אינו תלוי-שפה, מחדד רבינו, וניתן ללמוד בכל לשון; העיקר בלימוד הוא המסר, התוכן, ולא הכלי, השפה. אם אדם מנוע מללמוד עברית, מכל סיבה שהיא, לא ימנע עצמו מלימוד תורה בכל לשון שהוא מבין; ואם כי עדיין לא הגיע לרמת הלימוד המיטבית – שאין דומה לשומע ולומד מכלי ראשון בו ניתנה תורה, ללומד מכלי שני ושלישי – עדיין זכה ולמד תורה ולא ביטל לימודו.

מדברי רמב"ם שראינו עד כה משמע כי חל פחות בידיעת העברית במעבר בין

25 בהקשר זה, ראה את השיר "ענק" במלואו, שאת חלקו ציטטנו לעיל, בהערה 19.

26 עמ' לז, הערה יא. ההפניה המלאה למקור שציין הרב רבינוביץ: ספרי דברים, פסקא מו, יט.

דברים דומים מופיעים גם בספרי זוטא, פסקא טו, ד"ה לח. דבר.

27 סוף ההקדמה ל"משנה תורה", ד"ה ובזמן. וכן כתב בהקדמת "ספר המצוות", ד"ה מפני; באחת מאיגרותיו לרבי פנחס הדיין: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תמג-תמד; ובאגרת נוספת: שם, כרך א', עמ' ר.

28 סוכה מב, ע"א; ספר המצוות, מצות עשה יא; משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, א, א; שם, ו. נראה שלימוד העברית לא נמנה כמצווה בפני עצמו, מאחר שלימוד העברית הוא רק הכנה ללימוד התורה, והקדמות והכנות אינן נמנות בפני עצמן. ראה: ספר המצוות, שורש עשירי.

29 איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תח-תט.

הדורות הראשונים לאחרונים – מה סיבת הדבר? מה הביא להידרדרות בידיעת השפה? בכמה מקומות מתאר רמב"ם את הסיבות לפיחות, ומדבריו עולה תיאור של תהליך בן שני שלבים; בשלב הראשון, חדרו השפעות זרות לשפה עוד בהיות העם בארצו. בשלב השני, הושפעה השפה מהגלות לתוך אומות ולשונות אחרים.

נפתח בתיאור השלב הראשון. כאשר מגיע רמב"ם לביאור כינויי הנזירות התמוהים שמביאה המשנה במסכת נדרים, הוא תולה את קיומם בהשפעת לשון זרה: "יסוד קלקול כל לשון הוא כשנכנסת בה שפה אחרת ומתערבת בתוכה. וכל הכינויים האלו היו אצל העילגים מן הגויים מחמת שמשבשים את הלשון ומחוסר יכולתם להוציא האותיות במוצאם הנכון³⁰... ועברו אלו הכינויים אל ההמון עד שהיו אלו הכינויים מורים אצלם על מה שמורה עליו המונח הראשון..."³¹. ובדומה כתב גם בפירושו למסכת נזיר: "ונזיק, נזיח, פזיח, הן כנויי נזירות. והעיקר בהם, שהעילגים מן האומות השוכנים בין ישראל היו משנין מלת נזיר כפי בטווי שנויי לשונותיהם, ואחר כך עבר הדבר אל ההמון ונשתבש הלשון בפיהם עד שהיו אומרים על הנזיר גם בנזיק ונזיח ופזיח"³².

בנוסף על כך, השתבשה השפה גם כתוצאה משפת הגרים; "שמעיה ואבטליון... היו עליהם השלום גרים ונשארה בלשונם עילגות הגויים"³³, ומשום כך הגו מילים מסוימות בשונה מהיהודים שהורותם בקדושה. ברור שאם גרים זוכים לתפקיד מפתח רחב-השפעה, בדומה לשמעיה ואבטליון שהיו נשיא הסנהדרין ואב בית-הדין, הרי שהטעויות הלשוניות שהם מביאים עמם מופצות מהר יותר ולטווח רחב יותר.

ברם בעוד שבשלב הראשון, ההשפעה על השפה העברית הייתה מינורית ומקומית בלבד – מה גם ששהות העם כולו בסביבה גיאוגרפית אחת שימשה כמנגנון לתיקון ודחיית הנטיעות הזרות – אין כן הדברים בשלב השני, בשעה שהעם נקרע לגזרים ונזרה בין עמים שונים. השלב המזיק יותר היה שלב הגלות. משום כך, בשעה שחזר העם מן הגלות בת שבעים השנים, התברר כי בניהם של העולים החדשים, הנשואים לנשים זרות, אינם דוברים עוד את שפת אבותיהם: "וּבְנֵיהֶם יִחְצִי מִדְבַר אֲשֶׁר דִּבְרָתָהּ וְאֵינָם מְכִירִים לְדְבַר יְהוּדִית וְכָל־לְשׁוֹן עִם וְעַם"³⁴. וכפי שמסכם זאת רמב"ם: "כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגוים ואותן הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת

30 בעניין זה, ראה: מאמר "נגד גאלינוס".

31 פירוש המשנה, מסכת נדרים א, ב.

32 פירוש המשנה, מסכת נזיר א, א.

33 פירוש המשנה, מסכת עדויות א, ג.

34 נחמיה יג, כד.

אלא בשיבוש...³⁵. משום כך הצטרכו מנהיגי הדור, עזרא ובית דינו, לתקן כמה וכמה תקנות שמטרתן התמודדות עם ההשלכות הלשוניות של הגלות; כך למשל, מאחר ובני העם לא יכולים היו להתפלל אל הא-ל בשלמות, תיקנו להם נוסח תפילה אחיד³⁶; כמו-כן, "מפני שכל בני אדם לא היו יודעים לשון הקודש", חזרו להקריא לכל העם את "מקרא הביכורים"³⁷. ואם אלו היו תוצאותיה של הגלות הקצרה, נקל לשער את תוצאותיה הרוות האסון, מבחינה לשונית, של הגלות השניה, הארוכה.

ג. שיקולי הבהירות והנפוצות בבחירת שפת הכתיבה

בימיו של רמב"ם, כפי שראינו, לאחר שנים ארוכות של גלות שניה בין עמים דוברי שפות אחרות, הגיעה לשיא שֶׁ הכחת העברית והיא הפכה לשפה גוססת. מעטים היו דובריה, וגם אלו שידעו אותה – חסרו רבדים רבים בה; במילותיו החריפות של בן-דור הרמב"ם, רבי יהודה הלוי בעל "הכוזרי", "מצא אותה [את העברית] מה שמצא נושאיה: נתדלדלה בדלותם וצרה במיעוטם"³⁸. העם גסס בגלות, הרחק ממכורתו, וכך גם שפתו.

עתה ניתן להבין את השיקול הראשון שעמד בפני רמב"ם בבואו לבחור את שפת הכתיבה שלו: הבהירות, או ההבנה. העברית, על אף שהיא שפת התורה, לא הייתה שפה מובנת דיה בקרב היהודים, כפי שראינו, ולכן לא יכלה לשמש ככלי יעיל להגעה לקהל יעד רחב. הלשון הערבית-יהודית, לעומת זאת, הייתה שפתם של יהודי מצרים ושאר כל האזורים הסמוכים לה: צפון-אפריקה, ארץ ישראל ושכנותיה (ואף שפתם של יהודי ספרד). אמנם בכל אחת מן הארצות האלה דיברו היהודים בניב מיוחד לאותה ארץ, אך כולם כתבו "בלשון ערבית-יהודית ספרותית, שהייתה אחידה למדי ומובנת לכל היהודים תושבי הארצות בהן שלטה התרבות הערבית. בשפה זאת ניהלו את התכתובת של מסחר בינלאומי ענף, ואף כתבו בה דברי הגות"³⁹. פרופ' שורץ סובר ש"לאור עובדה זאת אין זה מפליא שלמעט ספר משנה תורה, אותו כתב בעברית צחה ויפה הקרובה ללשון המשנה, הרמב"ם כתב את כל שאר ספריו בלשון ערבית-יהודית"⁴⁰. כלומר, לדעתו, שיקול הבהירות הוא השיקול המרכזי ואולי היחיד, של רמב"ם. גם המתרגם והמשורר ר' יהודה אלחריזי, סבר כי שיקול הבהירות הוא שעמד בבסיס הבחירה בערבית כשפת הכתיבה (של "פירוש המשנה"): "ותמהתי ואמרתי איך קודש וחול יחד נחבר וימשך ואיזה דרך ישכון אור וחושך?"

35 משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים א, ד.

36 שם. וראה גם: פירוש המשנה, מסכת סוטה ז, א.

37 פירוש המשנה, מסכת ביכורים ג, ז.

38 הכוזרי, מאמר שני, אות סח.

39 נספחים למורה נבוכים, מהדורת פרופ' שורץ, כרך ב', עמ' 742.

40 שם.

אבל כונת החכם היתה לתת לפתאים ערמה, ולא חיברו כי אם לאשר לא ידעו לשון הקודש, כי אם הגרית. ולשונם חצי מדברת אשדודית. ואינם מכירים לדבר לשון יהודית⁴¹. בהקשר זה נזכיר כי "זקן נכבד אחד", מר יוסף אבן ג'אבר, התלונן בפני רמב"ם כי אינו מבין את לשון "משנה תורה" וביקש ממנו שיתרגמו לערבית⁴². ככל הנראה, תלונתו של אדם פרטי זה מייצגת את הכלל: היהודים בסביבתו התרבותית של רמב"ם לא היו בקיאים דים בעברית.

הערבית, בניגוד לקרובתה העברית, הייתה מובנת היטב בארצות האסלאם, אלא, וכאן המלכוד, היא לא הייתה מובנת בשאר חלקי העולם המיושב. כאן אנו מגיעים לשיקול השני, לדעתי, שהוא הנפוצות היחסית. על אף שהעברית הייתה שפה ברמת בהירות נמוכה אצל רוב האוכלוסייה היהודית בכל מקום ומקום בפני עצמו, הרי שבמבט כולל יותר, היא הייתה השפה המובנת המשותפת הנפוצה – וככל הנראה גם היחידה – שניתן היה להשתמש בה לגישור ותקשורת בין כלל מקומות האוכלוסין היהודים. על אף שאין בידינו נתונים מדויקים על גודל האוכלוסיות היהודיות בארצות האסלאם ובארצות הנצרות, ברור שבכורת ה"לינגואה פרנקה" (Lingua franca)⁴³, הייתה בידי העברית; רוב ככל יהודי העולם הנוצרי לא ידעו ערבית – כך למשל, מתחננת על נפשה קהילת לונגיל היהודית-אירופאית, ומבקשת מרמב"ם שיתרגם לה את "מורה נבוכים" לעברית, מכיוון שאין בה יודע ערבית⁴⁴ – בעוד שחלק נכבד מיהודי ארצות האסלאם ידעו עברית, ולו ברמה נמוכה⁴⁵. במבט כולל, אפוא, העברית הייתה נפוצה יותר מהערבית.

ד. שיקולי השמישות והנוחות

מכל האמור עד כה עולה כי למרות היותה של העברית שפה נשכחת ובשל כך לא מספיק מובנת, עדיין הייתה היא השפה העדיפה להשגת תפוצה מרבית. לכן, אם רצה רמב"ם בתפוצה מקסימאלית לרעיונותיו, הרי שהיה עליו לכתוב בעברית בלבד – אלא שכפי שראינו בפתחה, רוב ספריו וכתביו חוברו בערבית. מדוע? – כאן אנו

41 דבריו מובאים, משום מה, כ"הקדמה לספר המצוות".

42 איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תח-תט.

43 "לינגואה פרנקה" היא שפה שאינה שפת האם של דובריה, ואלה משתמשים בה כמגשרת בין דוברי שפות שונות, בעיקר לצורך מסחר בינלאומי, דיפלומטיה או מפגשים בין תרבויות שונות. כאשר נפגשים שני אנשים שאינם מדברים אותה שפה והם צריכים לקיים דו-שיח ביניהם, הם ישתמשו בשפה המוכרת לשניהם, ובדרך כלל תהיה זו שפה של עם דומיננטי באזור או בתרבות שהם חיים בה. במקרה דנן, שפתם הבינלאומית של יהודי הלאומים כולם הייתה, כמה פשוט וברור, העברית; אמנם, על-אף שהייתה היא שפת אמם בהגדרה, רמת ידיעת רובם בה לא הגיעה באמת לרמת שפת אם.

44 ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקנז-תקנח.

45 בהקשר זה, ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקנט.

מגיעים לשיקולים השלישי והרביעי, השמישות והנוחות. אם עד כה עסקנו בשפת הכתיבה של רמב"ם מן הזווית של קהל היעד, הקוראים, הרי שעתה נעבור להביט עליה גם מהזווית של הכותב.

אחד ממאפייניה המרכזיים של שפה נאלמה היא חוסר נרחב במושגים ומונחים מתאימים. שפה חיה מתחדשת בהתאמה לסביבתה, הרה ויולדת מילים ופעלים חדשים לפי הצורך, מה שאין כן שפה גוססת העסוקה בשרידה. ואם נכונים הדברים בתחום השפה היומיומית, נכונים הדברים שבעתיים בתחום השפה המקצועית. בכל מקצוע יש עשרות, אולי מאות, של מושגים ייחודיים – שמות, תארים ופעלים. העברית המדולדלת לא שימשה את בעלי המקצוע היהודים – ובכלל זה המדענים והרופאים – ומשום כך לא התפתחו בה כל אותם מונחים ומושגים. העברית, אפוא, לא הייתה שפה שמישה לכל מקצוע חדש או מתחדש⁴⁶.

משום כך רמב"ם חיבר את כתביו הרפואיים דווקא בערבית, מפני שהייתה השפה המדעית בת-זמנו – שבה היו מושגים ומונחים מקצועיים שלא נמצאו בשפה העברית הלא-מדוברת. ניתן לשער שהוא השתמש בערבית גם מפני שהתבסס על כתבי רופאים יוונים קדומים, כגון גאלינוס, שתורגמו לערבית⁴⁷, ולא לעברית, ונוח היה לו להיוותר בתחום שפתם.

לכאורה נראה שטעם זהה לכתובת חיבורי הפילוסופיים והלוגיים בערבית; המדע והפילוסופיה זוקקים שפה מדויקת ומוסכמת על הכל, דבר שהעברית לא יכולה הייתה לספק אז. משום כך נעזר רבינו בשירותיה של שפת קדר, בה נכתבה ספרות פילוסופית ענפה. אלא שבפועל, ספרו הפילוסופי הגדול, "מורה נבוכים", תורגם לעברית בידי ר' שמואל אבן-תבון עוד בימיו של רמב"ם – ומכך משמע שהעברית יכלה לקיים חיבורים פילוסופיים גם בשעה שרמב"ם כתב את ספרו. נראה, אם כן, כי רמב"ם בחר לכתבו בערבית מסיבה אחרת.

פרופ' שביד סבר ש"מורה נבוכים" נכתב בערבית מפני ש"את התוכן הפילוסופי נוח יותר למסור בלשון הערבית, שהיא לשון המקורות העיוניים של הרמב"ם – תרגומי הפילוסופיה היוונית לערבית וחיבורי הפילוסופים הערבים"⁴⁸. כלומר, לדעתו, אין כאן שאלה של חוסר יכולת או שמישות, אלא רק עניין של נוחות; הערבית הייתה פשוט נוחה יותר לכתובה פילוסופית, מאחר שכפי שאמרנו, היא הייתה השפה המדעית שספרי פילוסופים יוונים קדמונים רבים היתרגמו אליה⁴⁹.

46 משום כך, בשעה שחזרנו לארצנו בגאולה האחרונה, רבו הבקעות הלשוניות שניתן היה להתגדר בהן. אחד מגדולי הגודרים-המתגדרים היה, כמובן, אליעזר בן-יהודה, בעל המילון.

47 רמב"ם הכיר את התרגומים השונים לערבית של כתבי גאלינוס ובאחת מאיגרותיו לר"ש אבן-תבון דירג אותם לפי איכותם. ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקלב-תקלג.

48 שביד, עמ' 166.

49 ראה: איגרות הרמב"ם, שם; וכן: שם, תקנב-תקנד.

כמובן, רמב"ם ידע עברית היטב⁵⁰, ואף על פי כן, סביר להניח שקל היה לו יותר לכתוב תכנים פילוסופיים ומדעיים בערבית; מסתבר שרמב"ם, שהיה עסוק מאוד בשעה שכתב את "מורה נבוכים"⁵¹, העדיף לכתוב בשפה "זורמת" יותר, שפה שבה לא הצטרך להיאבק מחדש ולבזבז זמן על כל מושג ומונח. אכן, גם מתרגמי "מורה נבוכים" בזמן רמב"ם נאבקו קשות עם העברית – ועדות לכך, הקונטרס "פירוש המילות הזרות" שצירף ר"ש אבן-תבון בסוף תרגומו, בו הוא מציג את כל חידושי הלשון שבתרגומו⁵². עדות נוספת לקושי היא התכתובת הנרחבת שבין ר"ש אבן-תבון לרמב"ם בנוגע לתרגום⁵³. עדות מפורשת לקושי הלשוני שבתרגום בכלל בעת ההיא, עולה גם מדברי מתרגם אחר של רמב"ם, ר' שלמה בן-איוב הספרדי, שכתב בהקדמתו לתרגום "ספר המצוות": "וכל שכן המעתיק מלשון ערב אל לשון עברי שייצר לו לפעמים הלשון ותקצר יד המליצה לחפש בלשון הקדש תיבות ושמות לדברים אשר בידו ולא ימצא ויצטרך להחליף שם בשם ודבר בדבר למען ימצא תכונת הדבר". וכן כתב גם בעל "ספר הכוזרי" (ב, סח): "...היתכן שיחסר להם [בזמן המקרא] מליצה בעת שהיו צריכים אליה לדבר, כאשר תחסר לנו היום בעבור שאבד הלשון ממנו?".

לסיכום, העברית לא הייתה שפה שמישה לכתובה של תכנים מדעיים, ולא שפה נוחה וזורמת לכתובת תכנים פילוסופיים; משום כך, בעת שכתב רמב"ם חיבורים מדעיים-פילוסופיים, כמו "ביאור מלות ההגיון" ו"מורה נבוכים", העדיף את הערבית על העברית.

ה. שיקול קדושת הלשון

רמב"ם, כפי שראינו לעיל, ראה חשיבות רבה בלימוד עברית – כמבוא ופתח להבנת התורה הקדושה. האם חשב את השפה העברית עצמה לשפה קדושה? או שמא לא מצא בה קדושה יתרה – והבורא היה יכול, כביכול, לתת את התורה בכל שפה אחרת? ומזווית אחרת, זווית המאמר הזה, יש לשאול האם היה שיקול נוסף, שיקול חמישי, שאפשר ועמד לנגד עיני רמב"ם בבואו לבחור את שפת הכתיבה, והוא קדושת הלשון?

אם נעיין בדברי רמב"ם על העברית נמצא דברים סותרים, לכאורה; מחד דיבר על

50 עד שכלל כללים בלשניים, ראה למשל: פירוש המשנה, מסכת פאה ה, ו; פירוש המשנה, מסכת נגעים יא, ד; ועוד. נעיר כי מלבד עברית, ערבית וארמית, ידע רמב"ם, ככל הנראה, גם ארמנית. ראה: פירוש המשנה, מסכת כלאים ט, ח.

51 ראה איגרתו המפורסמת לר"ש אבן-תבון, שנכתבה זמן-מה לאחר סיום כתיבת "מורה נבוכים" ומתארת את סדר יומו של רמב"ם. איגרות רמב"ם, כרך א', עמ' תקנ-תקנא.

52 ראה: שורץ, כרך ב', עמ' 743-745.

53 ראה: איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' תקל-תקנד.

קדושת הלשון ומאידך – אפשר להסיק מדבריו ששלל כל קדושה עצמית מן השפה; משום כך נתחבטו ראשונים ואחרונים בביאור שיטתו. על אף שחשיבות הדברים מחייבת אריכות, קוצר המצע מחייב לתמצת את העניין מאוד, וכן נעשה.

בפרק ח' של החלק השלישי ב"מורה נבוכים" עוסק רמב"ם בחשיבות ההתרחקות מן החומריות – ובשימוש נכון וראוי בכוחות האדם הרוחניים; הוא מחייב את הזהירות מלהשפיל את האדם למדרגת הבהמה. מאחר שכוח הדיבור הוא אחד הכוחות המיוחדים את האדם, יש להיזהר מלהשתמש בו לדברים שפלים ובהמיים, כגון דיבור בעניינים גופניים לריק: "הדבור הזה בלשון הוא מסגולות האדם וטובה שהושפע בה עליו ונבדל בה... ולכן אין ראוי להשתמש בטובה הזו... בשפל השפלות ובחרפה הגמורה..."⁵⁴. מתוך כך מסביר רמב"ם מדוע דבק בעברית הכינוי "לשון הקודש" (בימי התנאים⁵⁵): "ויש לי עוד טעם⁵⁶ במה שנקרא לשוננו זה לשון הקדש... והוא שהלשון המקודש הזה לא הונח בו כלל שם לכלי המשגל... ולא לעצם הפעולה גורמת ההולדה, ולא לשכבת זרע, ולא לשתן ולא לצואה. כל הדברים הללו לא הונח להם ביטוי ראשוני כלל בשפה העברית, אלא מכנים אותם בשמות מושאלים וברמזים...". מדבריו אלו עולה שאין קדושה עצמית בשפה – וכל שפה אחרת שבה לא תהיינה מילים גופניות-המוניות, תוכל לזכות לתואר המכובד "לשון קודש".

כך משמע גם מדבריו בסוף המאמר "נגד גאלינוס"; הרופא היווני הדגול טען ששפתו, היוונית, היא הנעלה שבשפות: "הלשון יוני הוא הערב שבלשונות והיותר כולל מהם לבעלי ההגיון כולם, ויותר צח ויותר דומה להשתעשע. כי אתה אם תבין במלות המבטא שאר האומות תדע ידיעה אמתית שקצתם דומה לצעקת החזירים וקצתם דומה לצפרדעים וקצתם דומה לשרקרק...". טענה אתנוצנטרית זו אמורה הייתה לחלץ מרמב"ם תגובת נגד, אלא שלא כך נהג; תחילה ציטט רמב"ם את דבריו של רופא אחר, ערבי⁵⁷, אלראזי, שטען "שכל לשון מוסכם", ולא חלק על טענה זו שהשפות כולן הסכמיות, ומכך משמע שרמב"ם סבר שגם העברית הסכמית ואנושית היא⁵⁸ – ואיה קדושתה, אפוא?! אחר, הסכים עם דעת גאלינוס, אלא שאמר כי מאחר והעברית, הערבית, הארמית והפרסית הן בנות משפחתה של היוונית, הן חולקות עמה את יופי תכונותיה: "...ולא רצה לומר [גאלינוס] לשון יון לבד, אבל הוא וכיוצא בו, ורצה לומר לשון יוני, וערבי ופרסי וארמי... ואמנם לשון עברי וערבי הנה נתאמת

54 מורה נבוכים, עמ' רפט.

55 ראה: הרב אוריאל פרנק, "דעת הרמב"ם על קדושת הלשון והכתב", בתוך: "המעייין", תשרי תשס"ז, מז, א, עמ' 7, הערה 77.

56 ובתרגום שוורץ: "יש לי גם הנמקה".

57 ראה: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקנ"ב.

58 וכן משמע גם מדבריו הבאים ב"פירוש המשנה" (מסכת תרומות א, א): "...כיון שהעיקר בכל לשון חוזר למה שדברו בו בעלי אותו הלשון ונשמע מהם". ועמד על כך יפה ר' יעקב קליין בת-גובתו למאמרו של הרב אוריאל פרנק. ראה: "המעייין", טבת תשס"ז, מז, ב, עמ' 66.

לכל מי שיודע ב' הלשונות, שהם כלשון אחד בלי ספק, והארמי קרוב מהם קצת הקורבה, והיוני קרוב מן הארמי⁵⁹...". מבחינת רמב"ם, אפוא, עמדה העברית במדרגה אחת לצד היוונית, הארמית והפרסית – ונראה שנסמך בדבריו על שנאמר במשנה (מגילה ב, א): "אבל קורין אותה ללועזות בלעז" ופורש בגמרא (מגילה יח, ע"א): "לעז יוני לכל כשר" – וכפי שביאר הוא בפירושו למשנה: "זמה שנשתנה לשון יוני משאר הלשונות, לפי שהיה מובן אצלם... והטעם מפני שהם פירשו התורה בלשון יון לתלמי המלך ונתפרסמה אצלם אותה העתקה עד שהיתה אצלם אותו הלשון כמו לשונם, וכאילו היתה אשורית... ומוסיף על זה כי זה הלשון היה משובח אצלם, רבינו הקדוש אומר מה לי לשון טרסי או לשון עברי או לשון יוני..."⁶⁰.

בניסוחו החרף והמדויק של הרב פרופ' יצחק טברסקי, דברי רמב"ם ב"מורה נבוכים" (ולפי הוספתנו, גם ב"פירוש המשנה" ובמאמר "נגד גאלינוס") דוחים לחלוטין את טענת "קדושתה המהותית של הלשון העברית ואת ייחודה המטה-פיסי ואת מעמדה הטרונסצנדטאלי"⁶¹. נראה אפוא שקדושת הלשון לא היוותה שיקול נוסף בבחירת שפת הכתיבה של רמב"ם.

ו. תפיסה עצמית ושפת הכתיבה

כפי שראינו, שיקולי השמישות והנוחות מכריעים בעד כתיבה בערבית של ספרים פילוסופיים ומדעיים, כמו "מורה נבוכים", ספר הלוגיקה והכתבים הרפואיים. אלא ששיקולים אלו אינם רלוונטיים, לכאורה, בעת בחירת שפת הכתיבה של ספרים הלכתיים-תורניים, ולכן הם היו אמורים להיכתב בעברית – מאחר שהיא נפוצה הרבה יותר (על אף שאין היא כה בהירה לרוב הקהל). התעלומה שלפנינו היא, אפוא,

59 השווה לדברי "הכוזרי" (ב, סח): "והיו אלו שלש לשונות משותפות מתדמות, הארמית והערבית והעברית, בשמותיהם ובתהלוכותיהם ובשמושיהם".

60 פירוש המשנה, מסכת מגילה ב, א.

61 "מבוא למשנה תורה", הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשנ"א, עמ' 421. מצוטט אצל: הרב אוריאל פרנק, עמ' 77, הערה 9. וראה הפניות למקורות נוספים גם במורה נבוכים, מהדורת פרופ' שוורץ, ח"ג, פ"ח, הערה 50.

אמנם הרב פרנק ניסה במאמרו הנזכר לדחות הבנה זו בדברי רמב"ם, אך דבריו דחוקים. כמובן שדברי רמב"ם והמשתמע מהם "משכו אש"; רשימה של החולקים על דבריו (שממחלוקתם אתו אתה למד שהבינו כי הוא שלל הקדושה מהלשון), ראה אצל: הרב אוריאל פרנק, שם. מבין החולקים אי אפשר שלא להזכיר את הרמב"ן (שמות ל, יג) שסבר כי השפה עצמה קדושה, כיון שהיא הלשון בה התגלה הבורא לאדם ובה נתן את התורה; אמנם רמב"ן הוסיף וטען טענות פשטניות-אמיתיות כנגד דברי רמב"ם, אך נראה שביסוד התנגדותו לדבריו מונחת הייתה הסלידה מהדעה שלשון הקודש איננה קדושה באופן עצמי. בדעה זו כבר קדמו בעל "הכוזרי" (ב, סח) שכתב: "והיא בעצמה החשובה שבלשונות מקבלה וסברא. הקבלה, שהיא הלשון אשר דבר בה ה' יתברך עם אדם וחווה, ובה דברו שניהם, כאשר יורה על זה הגזר...". ביחס לחלק מטענות רמב"ן, ראה: פירוש המשנה מסכת סנהדרין ח, א; שם מסכת נדה ו, יב; שם מסכת נדה ב, ג.

מדוע "פירוש המשנה" נכתב בערבית? – ויותר מכך, מדוע "ספר המצוות", חלקו הראשון של "משנה תורה", נכתב בערבית, בניגוד לשאר הספר, שנכתב בעברית? לרמב"ם קדמו רבים, ובכללם אביו הדיין⁶², שכתבו ספרים הלכתיים בערבית. גם הוא עצמו כתב את פירושו למשנה, שהוא ספר הלכתי, בערבית. מדוע בחר, אפוא, לפנות עתה אל העברית? מדוע לא המשיך בדרך שהתוו קודמיו? תשובת הנפוצות שהצענו לעיל, הייתה תקפה גם בימי אבי רמב"ם, ואעפ"כ אביו לא בחר לכתוב בעברית.

נראה לי שהדבר מעיד על שינוי תודעתי שעבר רמב"ם; לדעתי, את "פירוש המשנה" כתב רמב"ם בערבית מפני שיעד אותו לקהל יעד מקומי בלבד. פירוש זה כתב רמב"ם בעודו צעיר לימים ובעל שאיפות צנועות. את "משנה תורה", לעומת זאת, כתב רמב"ם בגיל מאוחר יותר, כשהוא נגיד ומצווה על מצרים והגליל. ההבדל בין שפת "פירוש המשנה" לזו של "משנה תורה", נובע, אפוא, משינוי בתפיסה העצמית של רמב"ם; מתלמיד חכם חשוב, אך עדיין שולי, הוא הפך לתלמיד החכם בה"א הידיעה, ריש כל הגלויות. משום כך שינה גם את מוקד הפעולה שלו, ומפעילות ברובד האזורי, שהביטוי הטכני שלה הוא כתיבה בשפה האזורית, פנה לפעילות ברובד האוניברסאלי, הכורכת עמה את השימוש בשפה היהודית הבינלאומית היחידה, העברית. מאותה סיבה רצה באותו זמן גם לתרגם את שאר ספריו התורניים לעברית: "ונחמתי הרבה על שחברתי [את "ספר המצוות"] בלשון ערבי מפני שהכל צריכין לקרותו, ואני מחכה עתה שאעתיק אותו ללשון הקדש"⁶³, וכן כתב: "ואני מבקש עתה להחזיר פרוש המשנה וספר המצוות ללשון הקדש"⁶⁴.

אם כך, מדוע ישנו הבדל בשפת הכתיבה בין "ספר המצוות" ל"משנה תורה", על אף ששניהם, לכאורה, בעלי תוכן דומה והם שני חלקיו של אותו ספר? מדוע, חרף הדמיון, הראשון נכתב בערבית, והאחרון – בעברית? מדברי רמב"ם באגרתו אנו מבינים שחזר בו מהבחירה המקורית בשפת הכתיבה של "ספר המצוות"; נראה שהמניע הראשוני לכתוב בערבית היה, מכלול השיקולים שהצענו. בנוסף לכך נראה כי רמב"ם כתב אותם בערבית מאותן סיבות שבחר לכתוב את "מורה נבוכים" בערבית, על אף שהם ספרים הלכתיים; תוכן חצי-מקורי, שיש בו מן הליקוט, האסיף והסיכום – כמו "משנה תורה" – העדיף לכתוב בעברית, שפת המקורות. תוכן מקורי, שאינו מתבסס ישירות על מקורות קודמים ועל ציטוטים והעתקתם, כגון "ספר המצוות", רמב"ם העדיף לכתוב בערבית, השפה ה"זורמת" יותר, הטבעית יותר. אפשר גם שהתקופה בה נכתב הספר שיחקה תפקיד. "ספר המצוות" נכתב בתחילת העשור הפורה של "משנה תורה", בשעה שרמב"ם כנראה דימה עדיין

62 אבי רמב"ם חיבר ספר דיני תפילה ומועד בערבית. ראה: ביוגרפיה, עמ' 3, הערה ד.

63 איגרות הרמב"ם, כרך א', עמ' רכג. מצוטט גם ב"מהדורה הישראלית" של "ספר המצוות", עמ' כב.

64 איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תח-תט.

שספרו לא יפוג חוצה – ולכן הוא נכתב בערבית. אמנם, בשלב מאוחר יותר, כשהבין רבינו שכוכבו דרך וספרו מבוקש, ציוה לתרגמו: "ונחמתי הרבה על שחברתי בלשון ערבי מפני שהכל צריכין לקרותו..."⁶⁵. "הכל" כאן משמעו 'כל יהודי תבל', ולא 'כל יהודי ארצות האסלאם'; אחר שרבים בעולם כולו זקוקים לספר זה, השפה הנכונה לו היא השפה היהודית הבינלאומית, העברית, הנפוצה בקהל יעד רחב יותר. אמנם, מאחר שעיתותיו של רמב"ם לא היו בידו באותה תקופה, נבצר ממנו לתרגם את כל חיבוריו לעברית, כפי שהשיב לקהילת לונדל: "ואשר שאלתם שאעתיקנו לכם בלשון הקדש, מי יתנני כירחי קדם לעשות שאלתכם בזה הספר [כוונתו ל"מורה נבוכים"] ובשאר הספרים שחברתי בלשון קדר אשר הקדיר שמשה, כי עם אהליהם שכנתי, ושמחה גדולה היה לי בזה להוציא יקר מזולל ולהשיב האבדה לבעליה. אבל סבות הזמן סבבוני; אפילו הפירושים שעשיתי וכמה עניינים שחברתי בלישנא דרבנן⁶⁶ שהן עדיין אפילות, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם וכל שכן להעתיק מלשון ללשון..."⁶⁷.

אמנם המתרגם ר' משה אבן-תבון (בנו של ר' שמואל ונכדו של ר' יהודה) מרמון ספרד סבר כי רמב"ם "חבר זה [ספר המצוות] בלשון הגרי, למען לא יחובר עם חבורו הגדול אע"פ שהוא כפתיחה אליו..."⁶⁸. לדעתו, מאחר שרמב"ם חפץ ש"משנה תורה" יוכל לעמוד לבדו ללא המשא והמתן התלמודי וללא קשר לימודי מחייב לשאר התורה שבעל-פה⁶⁸, הוא יצר נתק בין ההקדמה – שיש בה מן המשא והמתן – לבין הספר עצמו, על-ידי שימוש בשפה שונה לכל אחד מהחלקים. אך, כפי שראינו, דברים אלו אינם עולים בקנה אחד עם שאיפתו המפורשת של רמב"ם לחזור ולתרגם את "ספר המצוות" – ושאר ספריו – לעברית.

פרופ' שביד העיר כי "...משנה תורה' נכתב עבור תלמידי חכמים במובנם המסורתי, כלומר אנשים שעסקו בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה ואינם בעלי השכלה פילוסופית, ואילו הספר "מורה הנבוכים" נועד לתלמידי חכמים שהם בעלי השכלה פילוסופית והם חפצים להשלימה". בהבדל זה הוא תולה את ההבדל בלשון: "ההבדל הלשוני נובע ודאי, הן מן ההבדל שמצד התוכן והן מן ההבדל שמצד הקוראים (את התוכן ההלכתי נוח יותר למסור בלשון העברית, שהיא לשון המקורות. את התוכן הפילוסופי נוח יותר למסור בלשון הערבית, שהיא לשון המקורות העיוניים של

65 איגרות, ללא ציון המהדורה, סימן שס"ה, מצוטט במהדורה הישראלית של ספר המצוות, עמ' כב.

66 תערובת של עברית וארמית, כמו לשון התלמוד.

67 איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקנח.

68 כפי שרמב"ם כותב בעצמו בהקדמה ל"משנה תורה": "וראיתי לחבר... בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל, בלא קושיא ולא פירוק... כללו של דבר, לא יאה אדם נצרך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל... לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה... ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

הרמב"ם – תרגומי הפילוסופיה היוונית לערבית וחיבורי הפילוסופים הערבים) ...⁶⁹. מדבריו עולה שתוכן הלכתי – אמור היה רמב"ם לכתוב בעברית, אלא ש"פירוש המשנה" אינו תואם לכלל שניסה פרופ' שביד להציע: על אף שהוא חיבור הלכתי – ולא פילוסופי⁷⁰ – הוא אינו כתוב בעברית, אלא בערבית. לכן, לדעתי, יש להעדיף את מכלול השיקולים שהצעת.

ז. חתימה

הצענו תבנית סדורה של ארבעה שיקולים, שנראה כי עמדו בפני רמב"ם בבואו לבחור את שפת הכתיבה שלו: הבהירות, הנפוצות, הנוחות והשמישות. הצלבה בין השיקולים מלמדת כי רמב"ם בחר לכתוב את מירב ספריו בערבית משיקולי הבהירות, הנוחות והשמישות של שפת כתיבה זו. אמנם, כפי שהראינו, רמב"ם חזר בו מבחירה זו מאוחר יותר והצר על שכתב ספריו בערבית; הוא העיד על עצמו שבחירה זו הייתה טובה לשעתה, אך לא לשעה מאוחרת יותר. כפי שטענו, הדבר נבע משינוי בתפיסה העצמית של רמב"ם – מתלמיד חכם שולי לתלמיד החכם המרכזי, נשיא הדור. מן החוץ לפנים, מן השוליים של עולם התורה למרכז.

לדעתי, הדגם שעמד לנגד עיני רמב"ם בשעה שכתב את "משנה תורה" היה מפעל כתיבת המשנה של רבי יהודה הנשיא. כידוע, בשעה שבאו "מפזרים" על עמנו, עמד רבי וכינס את כל המסורות ההלכתיות השונות וגיבש אותן לכדי משנה סדורה, היא "המשנה" סתם. בזכות פעולה אמיצה זו, שנגדה את ההלכה המקובלת לאסור את כתיבת התורה שבעל-פה, שרדה התורה לדורות. "עת לעשות לה' הפרו תורתך". וכך מתאר זאת רמב"ם (בהקדמה ל"משנה תורה"): "וכן היה הדבר [שלמדו על-פה "ולא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל-פה"] תמיד עד רבינו הקדוש והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים... וחיבר מהכל ספר המשנה... ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה? לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכים והצרות מתחדשות ובאות ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת וישראל מתגלגלין והולכין בקצוות, חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח...".

גם רמב"ם, במפעל "משנה תורה" שלו, נהג בצורה יוצאת דופן ולא מקובלת⁷¹, כשהשמיט את כל הדיונים ההלכתיים והותיר רק את המסקנות, כפי שהוא מציין בהקדמתו: "וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים... בלשון ברורה

69 שביד, עמ' 166. חלק מהדברים נידונו לעיל.

70 כפי שעולה מבין השיטין תירוצו של שביד (עמ' 164): "הוא [פירוש המשנה] נכתב כפירוש במובנו השגרתי, אבל הכוונה הפילוסופית משולבת בדיון ההלכתי, כי בכלל התכוון הרמב"ם להצביע על ההתאמה שבין האמת, כפי שהשיגה כפילוסוף, ובין דברי חז"ל. לצורך זה הקדיש כמה 'הקדמות פילוסופיות'..."

71 ראה התקפת הראב"ד עליו, שם בהקדמה, ד"ה ויודע.

ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל-פה סדורה בפי כל בלא קושיא ובלא פירוק...". נקודות הדמיון שבין הרקע הכרונולוגי של מעשה רמב"ם לרקע של מעשה רבינו הקדוש, עולות וצצות לעין הקורא את התיאור העצמי של מפעלו: "ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתרה, לפיכך אותם הפירושים וההלכות והתשובות שחיברו הגאונים... נתקשו בימינו ואין מבין עניניהם כראוי אלא מעט במספר, ואין צריך לומר הגמרא עצמה... ומפני זה ניערתי חוצני... שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל-פה כולה... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם...". הדור ההולך ופוחת והצרות ההולכות ורבות מחייבים את רמב"ם, כמו את רבי יהודה הנשיא, לנקוט פעולה חריפה. שניהם מחברים ספר הלכתי בעל לשון קצרה.

בנוסף, בדומה לרבי יהודה הנשיא, היה "משנה תורה" הספר הראשון מאז ימי המשנה שכלל את כל ההלכות, כפי שכתב לרבי פנחס ב"ר משולם, אחד מחכמי דורו: "אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני התורה לא קדמני אדם אחר רבינו הקדוש וסיעתו הקדושים"⁷².

על דרך ההפרזה ניתן לומר שרמב"ם יצר כאן את המשנה מחדש, וכפי שכתב ה"כסף משנה" (על ההקדמה למשנ"ת, ד"ה ויודע): "בא לחדש פסק הלכה צח וקצר כמו המשנה".

בהקדמת רמב"ם ל"משנה תורה" הוא מבאר את הסיבה לרובד הלשון בו בחר לכתוב, הזכרנו את הדברים לעיל: "וכן ראיתי שלא אחברוהו בלשון ספרי הנבואה, לפי שהלשון ההוא קצר בידינו מהשלים עניני הדינים בו. וכן לא אחברוהו בלשון התלמוד לפי שלא יבינוהו מאנשי אומתנו כי אם יחידים, ומלות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד, אבל אחברוהו בלשון המשנה⁷³ כדי שיקל זה לרוב⁷⁴". אפשר שרמב"ם העדיף את לשון חכמים גם מפני שהיא שפה משפטית רזה, מעין "לישנא קלילה", המתאימה לספר חוקים כ"משנה תורה". רמב"ם מבדיל כאן בין רובדי השפה השונים, אחר שקדמוהו בזה חכמי התלמוד⁷⁵; ההבדל בין הרבדים, העברי

72 קובץ תשובות הרמב"ם, ליפסיא, ח"א, סי' ק"מ.

73 ראה גם: איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תח: "החבור שחברנו... שהוא בלשון משנה".

74 באחת מאיגרותיו כותב רמב"ם שלשון "משנה תורה" הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד, ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החבור כולו". איגרות הרמב"ם, כרך ב', עמ' תקנח.

75 שאמרו: "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן". עבודה זרה נח, ע"ב; חולין קלז, ע"ב. וראה גם: תוספות יומא כה, ע"א, ד"ה מסיר המצנפת; תוי"ט פסחים א, ב. וראה בהמשך המאמר התייחסות נוספת לעניין זה.

והמשנאי, ברור⁷⁶, ורמב"ם בוחר בזה המתאים יותר לצרכיו. נשים לב כי רמב"ם אינו מסגיר כאן את שיקוליו בהעדפת העברית על פני הערבית, אלא רק מציין את שיקוליו בבחירת רובד עברית אחד מתוך אלו האפשריים. נראה שבחירתו של רמב"ם לכתוב את ספרו בעברית (משנאית) היא סניף של בחירתו ללכת בדרכו של רבי יהודה הנשיא; בעיני רמב"ם הייתה שפתו של רבי כלילת המעלות, כפי שכתב: "ואולם לא היו אלה הבריינות כולן כצחות דברי המשנה ולא כתיקון עניינה וקוצר מיליה, ועל כן היתה היא עיקר..."⁷⁷; וכן תיאר את רבי עצמו כ"צח לשון ומופלג מכל אדם בלשון הקודש"⁷⁸. הוא גם הגן על לשונו של רבי מפני המלעיזים עליה⁷⁹, וכן שיבח את בחירותיו הלשוניות⁸⁰. מתוך כך, ברור מדוע בחר לכתוב באחרונה דווקא בעברית משנאית.

בחתומת המאמר ברצוני להצביע על לקח אקטואלי שיש ללמוד מהביוגרפיה הספרותית של רבינו; חרף החשיבות הרבה שראה בלימוד ושימוש בעברית, הוא בכל זאת כתב את מירב ספריו בשפה הערבית בתחילה ואחר תירגם אותם – או עודד את תרגומם, לעברית; שימוש מושכל זה של רמב"ם בעברית ובערבית, ככלי להפצת התורה והחכמה, מהווה דגם לחובת השימוש בלשון המדוברת – גם ברמה התרבותית-חברתית ולא רק ברמה השפתית – כדי להפיץ תורה בימינו. הפצת התורה מקדשת כלים מנופצים וגם כלים זרים – כמובן במגבלות ההלכה הצרופה.

76 על ההבדל בין לשון התורה ללשון חכמים נכתבו מחקרים ומאמרים רבים. ראה, למשל, את מח-
קרו הממצה של משה בר-אשר, "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים",
מחקרים בלשון, כרך א', האוניברסיטה העברית, י-ם, תשמ"ה.
77 הקדמה למשנה, הוצאת מוסה"ק, עמ' סג.
78 הקדמה למשנה, הוצאת מוסה"ק, עמ' כט.
79 ראה: פירוש המשנה, מסכת תרומות א, א.
80 ראה, למשל: פירוש המשנה, מסכת פסחים א, א.